

яких структурних типів і різної семантики.

Згідно із семантикою поп-похідних їх еквівалентами в російській та українській мовах можуть бути:

1. Похідні з префіксом не- (non – tangent - не дотичний).
2. Похідні з префіксом без- /бес-(non-dimensional – безрозмірний).
3. Вільні словосполучення іноді з негативним словом (non-directional - не залежний від напрямку).

Порівнюючи префікс un- з префіксом non- бачимо, що з ним здебільшого є загальнонаукові терміни: unexpected – неочікуваний, unrestricted – не обмежений), префікс non-, навпаки, більш термінологічний.

Отже, як показав аналіз, функції прикметників і дієприкметників в галузевих термінологіях оновлюються і зміцнюються. Термінологічні прикметники не є epitheta ornans, а epitheta exigens [4]. Вони повинні точно визначати, вимірювати, перевіряти, уточнювати зміст іменників, з якими вони сполучуються. Термінологічні прикметники служать для якісної і кількісної оцінки процесів, характеристик систем, приладів, пристроїв, знарядь праці. Входячи у терміносистему, самі прикметники семантично і структурно ускладнюються. На це треба постійно звертати увагу студентів, працюючи над науковою термінологією.

1. Bolinger D. *Adjectives in English: Attribution and Predication*. "Lingua", London: 1967. 2. Кулинич М.А. Префиксальные способы выражения отрицания в английском языке. В: *Вопросы терминологии лингвистической статистике*. Воронеж: 1976. 3. Максимчук Б.В. Кореляція між частиною мови і членом речення. В: *Іноземна філологія*. Випуск 33, 1974. 4. Mackensen L. *Muttersprachliche Leistungen der Technik*. - In : *Sprache – Schlüssel der Welt*. Hrsg. H. Gipper, Dusseldorf: 1959.

АНАЛІТИЧНА ДЕРИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЗИЧНІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Ірина Процик, 2000

Львівський національний університет

Одним із найпродуктивніших шляхів поповнення термінології, який помітно активізувався наприкінці XIX століття і не зменшує своєї активності й надалі, є аналітичний спосіб, в основу якого покладено творення складених номінацій – терміносполук. Це зумовлено потребою уточнення наукових понять, а терміносполучення, на відміну від термінів-однословів, виявляють більшу здатність до конкретизації значень завдяки залежним словам. Саме тому терміносполукам належить велика частка і в українській фізичній термінології (УФТ). Утворення термінних словосполучень є характерною особливістю термінології та наукового стилю загалом. В УФТ переважають розкладні терміносполучення, у яких збережена самостійність компонентів. Різноманітні термінні словосполучення залежно від кількості компонентів (термінотворчих ресурсів) поділяємо на три структурні типи: двокомпонентні, трикомпонентні та багатоконпонентні. В УФТ кінця XIX – початку XX століття найбільше двокомпонентних терміносполук, менше трикомпонентних.

Залежно від частиномовного вираження складників і їх розташування серед двокомпонентних структур можна виділити такі різновиди терміносполук:

ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(абсолютна вохкість, безкінцева шруба, бічне тиснення, виливна рура, відносна вологість, водяна пара, волоскувата трубка, всисний смок, газовий термометр, гальванічна батарея, гратковий спектр, двораменний важель, двотолокова помпа, дифракційна решітка, звукова проникливість, зглядна густина, змінна величина, кінетична енергія, коловоротня вісь, кутова шкоруість, металевий барометр, метрична атмосфера, напрямний бльок, незмінний систем, непруживе тіло, нерівномірне обертання, олійний нагрівник, оптична вісь, перемінний ток, плоский хитун, повітряний плин, подвійне промінезаломлення, позафіолетне світло, постійна напруга, простолінійний рух, рівнойменний бігун, різнородна деформація, ртутна помпа, рухома рівновага, складний звук, стала похибка, тверда частина, хемічне проміння, хитка рівновага, часткове затемнення). У словосполуках такого типу іменники є назвами родового поняття, тобто базовими компонентами, а прикметники уточнюють їх і є видовими назвами.

У багатьох лексикографічних працях з фізики у словосполуках такого типу іменник винесено на чільне місце, що зумовлено гніздовим (кушовим) методом укладання термінних словників, при якому всі термінні словосполуки фіксуються в гнізді терміна-іменника.

До словосполук, утворених за моделлю – прикметник + іменник, належать терміни типу: *Айнштайнівська механіка, Архімедівський гвинт, Ауерівський пальник, Бойл-Маріотів закон, Бровнівський рух, Вольтівський елемент, Галілейська люнета, Геронова куля, Герцівське коливання, Гляберова сіль, Декартів норець, Джавлеве тепло, Кульонівські терези, Лебедівський вібратор, Ляйхтенбергівські фігури, Максвеллівський тиск, Ньютонівська сила, Папенівський котел, Рентгенів струм, Румкорфівська шпуля, Сатурнове дерево, Торрічеллієва порожня, Фарадєєва стала, Фарадєївська клітка, Фраунгоферові лінії*, які є назвами винаходів і водночас указують на особу винахідника. У таких словосполуках термінного характеру іменники поєднуються з прикметниками, що втратили значення присвійності. Компоненти таких складних назв зазнали часткового лексичного зрощення, тобто прикметник може бути в препозиції і в постпозиції.

Творення цього типу терміносполук з термінами-відантропонімами активізувалося і стало продуктивним у 20-30-ті рр. ХХ століття поряд з менш продуктивним типом терміносполук з родовим приналежності (конструкція – іменник у називному відмінку + іменник у родовому відмінку), наприклад: *елемент Вольти, люнета Галілея, механіка Айнштайна, норець Декарта, пальник Ауера, сила Ньютона, терези Кульона, шпуля Румкорфа*.

Двокомпонентні термінні словосполучення часто поєднують іменник у називному відмінку з іменником у родовому відмінку, творячи модель:

ІМЕННИК + ІМЕННИК

(амплітуда гойдання, бігун магнету, вдача тіла, великість інерції, величина струму, верхня філі, вершок параболі, видатність смоку, вимір шкоруости, висота скрута, відбиття світла, вісь беззладности, густина тіла, долина хвилі, жерело світла, засада відносности, зберігання матерії, злучення елементів, індекс вбирання, кількість оборотів, коефіцієнт слабнення, крива барв, кут відхилу,

магнетизм обертання, міра дисоціації, момент руху, момент сили, напруга пари, одиниця ваги, опір проводу, осередок тяжести, останок деформації, правило свердлика, площа поляризації, прискорення руху, індукція магнета, різниця потенціалів, розса вітрів, сила зчеплення, скраплене та. сніг лучів, співчинник заломлення, стан руху, струм насичення, теорія відносн. ти, точка роси, точка топлення, удар тіл, фаза руху, центр обертання, цятин. з кіпіння). Серед таких термінів переважають словосполуки об'єктного типу, рідше трапляються словосполучення з атрибутивними відношеннями між компонентами.

До складу терміносполук, утворених поєднанням двох іменників, окрім загальних назв, можуть входити й власні назви, створюючи такі найменування: *гигрометр Даніеля, горнець Папена, гальванометр Дебре, елемент Грове, закон Дюлонга, засада Архімеда, завішення Кардана, індуктор Румкорфа, кільце Ньютона, котел Папена, лінія Франгофера, люнета Галілея, машина Атвуда, місток Уйтсона, млинок Сегнера, норець Декарта, одиниця Онгстрема, перстень Грама, порожнеча Торичелі, порожня Торичелього (Торичелі), призма Николя, прилад Ампера, провід Євстахія, рурка Рентгена, свічка Гефнер-Альтенека, стовп Вольти, таблиця Франкліна, хмара Магеляна. Терміносполуки, у яких поєднуються іменник у називному відмінку з іменником – власною назвою (найчастіше антропонімом) у родовому відмінку, називають іменниковими конструкціями з родовим приналежності. Такий тип творення термінних словосполучень, у яких власна назва вказує на автора винаходу, в УФТ досліджуваного періоду не є продуктивним. Терміносполуки з родовим приналежності є синонімічними до термінів, утворених за моделлю прикметник + іменник.*

Малопродуктивними в українській фізичній термінології є структури на зразок:

ІМЕННИК + ДІЄСЛОВО (ДІЄПРИКМЕТНИК)

(*барва доповняюча, грана ломляча, знаряд збираючий, зьвізда падаюча, луч впадаючий, перстень гальмуючий, помпа розріджуюча, рух дрогаючий, сочка збираюча, телеграф пишучий, точка сьвіт'яча, труба притискаюча, узол підступаючий, філя стояча*). Словосполуки з прикметниками, що походять від активних дієприкметників, в УФТ досліджуваного періоду є поодинокими, однак з другої половини 30-их і до початку 90-их відсоток таких термінних словосполучень помітно збільшився. Функціонування словосполук такого типу в сучасних терміносистемах залишається дискусійним.

ПРИСЛІВНИК + ПРИКМЕТНИК

(*відємно заряджений, відємно наелектризований, негативно наелектризований, позитивно наелектризований, рівномірно загаяний*).

Непродуктивними в УФТ є моделі термінних словосполук, у яких поєднуються:

ІМЕННИК + ПРИСЛІВНИК

(*рух угору, рух униз, тиск угору*).

ДІЄСЛОВО + ПРИСЛІВНИК

(*знищуватися обопільно, притягатися взаємно*).

Двокомпонентні терміносполуки поряд з термінами-іменниками становлять основу фізичної термінології, і їх частка серед усіх терміносполук є найбільшою. Серед засвідчених структурних типів терміносполук два є продуктивними (прикметник + іменник, іменник + іменник), решта різновидів – малопродуктивними.

Чималу кількість фізичних термінів становлять трикомпонентні термініні словосполуки, які найчастіше виникають як ускладнення двокомпонентних словосполук і мають таку будову:

ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК

(абсолютна висота тону, беззглядний сочинник зломаня, взаємне діланє токів, вісний момент інерції, годинна вправність коня, горішня верства атмосфери, динамічні властивості матерії, зведена довжина маятника, зглядна висота тону, злий провідник тепла, кінетична теорія газів, кутова зміна стану, механічна теорія тепла, незрима часть дуговини, нормальний засяг зору, основна система мір, питома спроможність діелектрика, поверхневе натягнення плину, подвійне заломлення світла, природне джерело світла, рідкий стан тіл, середна довгість дороги, стриженева лінія струмини, термічна спроможність проводу, ужиточна вага молота, чинна висота тиску, числова величина ваги). Такі тричленні структури є об'єктними або атрибутивними терміносполуками, ускладненими прикметниками, які уточнюють і деталізують термініні двоскладні словосполучення.

ІМЕННИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК

(вбирання газів плинами, висота поверту шруби, довгість часу падання, закон впливу мас, закон постійности складу, засада захованя енергії, засада захованя матерії, засада захованя піль, кількість нарізків шруби, кількість руху тіла, метода топлення льоду, момент пари сил, напрям бігу води, осередок кривини люстра, площа симетрії тіла, покажчик заломлення світла, приріст снаги руху, рівнання стану газу, розгін руху тіла, сила двиганя магнета, сила натиску вітру, скручене площі поляризації, точка прикладу сил, точка розтавання льоду, удержування площі хитання, центер гойдання маятника, число переходу йонів).

ІМЕННИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(верхня рівного потенцялу, висота динамічного тиску, джерело електричної енергії, діяння гальванічного току, довгість фізичного хитуна, закон дієвих мас, засада можливих переміщень, інтерференція звукових хвиль, коефіцієнт поперечного стискування, лінії магнетної сили, машина високого тиснення, модуль лінійного розширу, натуга магнетного поля, обіг замахового колеса, правило лівої руки, приспішення вільного падання, рівень горішнього плеса, розділ електричного сьвітла, сила земного магнетизму, сучинник лінійного розширення, точка беззглядного зерна, чіп повертального круга).

ПРИКМЕТНИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(внутрішнє стіжкове заломаня, воздушний електричний термометр, двоскладне замахове колесо, двочинний нагнітний смок, дійсний сонічний час, додаткове електричне супротивління, електрична парова машина, замкнене електричне коло, індукційна електромоторна сила, індукційна магнетна спроможність, коловий головний ток, магнетна силова лінія, обернутий рухомий

б'лок, однорідне магнетне поле, позема магнетна складова, постійне гальванічне звено, природня хроматична гама, простолінійний поступний рух, ручна пожежна сикавка). У терміносполуках такого типу до двоскладної атрибутивної структури додається ще одне означуване.

ПРИСЛІВНИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(абсолютно чорне тіло, акустично густіше середовище, безмежно малі частинки, ідеально пружне тіло, крапляно течний стан, нерівномірно змінний рух, однотайно густе тіло, оптично густіше тіло, оптично рідше середовище, подвійно крива дорога, совершенно пруживе тіло).

ПРИСЛІВНИК + ДІЄСЛОВО (ДІЄПРИКМЕТНИК) + ІМЕННИК

(безконечно розведений розчин, двійно завішений магнетометр, корисно втрачене тепло, прямокутно нарізана шруба, рівнобіжно злучена батарея, рівномірно загаяний рух, рівномірно прискорений рух, різнойменно сполучена батарея).

Малопродуктивними є трикомпонентні термінні словосполуки такої будови:

ІМЕННИК + ЧИСЛІВНИК + ІМЕННИК

(зір обома очима, провідники другого ряду, провідники першого ряду, робота одного коня).

ІМЕННИК + ІМЕННИК + ПРИСЛІВНИК

(перебіг толока взад, перебіг толока вперед).

ЧИСЛІВНИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(одно ціле хитнення).

Трикомпонентні термінні сполучення мають нижчу продуктивність ніж двокомпонентні, проте кількість різновидів їх не поступається двокомпонентним (із збільшенням кількості компонентів зростає і можливість їх структурного комбінування для творення нових термінів і називання понять). Серед виявлених моделей трикомпонентних терміносполук шість можна назвати продуктивними (прикметник + іменник + іменник, іменник + іменник + іменник, іменник + прикметник + іменник, прикметник + прикметник + іменник, прислівник + прикметник + іменник, прислівник + дієприкметник + іменник), решта – непродуктивними. Аналіз показав, що трикомпонентні словосполуки переважають у період зародження термінної лексики, а у 20 – 30-ті рр. їх кількість значно зменшилась, що пов'язано з прагненням до лаконічності найменувань.

Багатокомпонентні терміносполуки – це аналітичні деривати, що мають у своєму складі чотири, п'ять і більше компонентів. Такі терміносполуки були притаманні українській фізичній термінології на перших етапах її розвитку, а в терміносистемі 20 – 30-их рр. вони зустрічаються або дуже рідко, або й взагалі не зафіксовані, що зумовлювалось прагненням поліпшити форму терміна, скоротивши кількість компонентів. Загалом кількість багатокомпонентних термінних словосполучень є незначною.

Багатокомпонентні терміносполуки в УФТ утворені за такими моделями:

ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(загальний співчинник складної передачі, зведена довжина фізичного маятника, нормальна далекість виразного зріння, нормальне віддалення виразного

зору, складова частина хемічної сполуки, уложене верстове світла електричного, цілковита сила земного магнетизму). Такі чотирикомпонентні терміносполуки утворені як сполучення двох двочленних термінних структур.

ІМЕННИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК

(закон удержання вічності вещества, кількість разків нарізі шруби, кут скручення площі поляризації, татива дотику шнурів бльоку).

ІМЕННИК + ІМЕННИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(вбирання газів ціпкими тілами, осередок ваготіння витиснутого течива).

ІМЕННИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК

(співчинник корисної роботи машини).

ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК + ІМЕННИК

(желятинова емульсія бромака срібла).

П'ятикомпонентні терміносполуки в українській фізичній термінології утворені за такими моделями:

ПРИКМЕТНИК + ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК +

+ ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(вертикальна складова сила земного магнетизму, поземна складова сила земного магнетизму).

ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК + ПРИКМЕТНИК +

+ ПРИКМЕТНИК + ІМЕННИК

(граничний кут цілковитого внутрішнього відбиття).

Велика різноманітність моделей терміносполук дає змогу називати різні складні поняття. Продуктивність аналітичної деривації в системі фізичних термінів закономірна, адже термінні словосполуки мають конкретніше, точніше значення завдяки залежним словам, які уточнюють значення певної термінолексеми. Проте незначною хибою таких утворень є їхня громіздкість, незручність у користуванні та невідповідність вимозі короткості терміна. Та все ж неоднослівні найменування, до складу яких входять власнеукраїнські та запозичені терміни, домінують в українській фізичній термінології. У терміносполуках геднуються тільки власнеукраїнські терміни або лише запозичені, а також національні терміни з чужомовними, творячи гібридні терміносполуки. Неоднослівні фізичні терміни загалом більше притаманні українській мові, ніж новостворені багатоосновні терміни-однослови, про що свідчить найбільша продуктивність аналітичного способу термінотворення.

Серед структурних типів терміносполук найпродуктивнішими є двокомпонентні утворення, середньою продуктивністю відзначаються трикомпонентні словосполуки, а багатокомпонентні терміносполуки загалом малопродуктивні.

1. Левицький В. Матеріали до фізичної термінології. Ч.1-4. – Львів, 1896-1902. 2. Словник фізичної термінології (Проект). Зредагував В.Фаворський. – Харків, 1932. – VI+214с.